

Юрій Бойко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В НАСВІТЛЕННІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Єфремову належить фраза: «Важко з Шевченком розлучитись, раз почавши про нього говорити.»¹ Єфремов і не розлучався з великим поетом протягом усього свого творчого життя. Шевченко так глибоко ввійшов у свідомість Сергія Олександровича, що став невід'ємною частиною, інтимною складовою частиною його «я». Пишучи про нашого Кобзаря, дослідник завжди захоплювався, палахкотів надхненням і спромагався проникнути в святія святих душі поетової, збагнути головні психологічні спонуки, які керували Шевченком у житті і в творчості. Єфремов перший розкрив для українства велич Шевченка на повний зріст, сказавши: «для України вага Шевченкового генія переходить ті межі, які поставлено навіть великим письменникам на їхній батьківщині: він сам був для неї тим сонцем, що „за собою день веде,“ — день нового народження на світ великим культурним народом; його поезія стала найкращим виразом національної самосвідомости на Україні, як його особисту долю можна вважати за символ долі всього українського народу.»² Дореволюційні писання Єфремова на шевченківські теми слід було б назвати «боротьбою за Шевченка». Це справді боротьба проти перекручень літературної спадщини великого поета, проти плюгавлення його постаті представниками чорної реакції всіх гатунків. Єфремов у цих своїх писаннях виявив на повну скалю своє глибоке пошанування до автора «Кобзаря» та свій міцний полемічний таланти у боротьбі проти чорних душ, які силувалися покласти чорну пляму на постать поета та сургучеву печатку заборони бодай на деякі його твори. День 26 лютого вже в 19 столітті став днем національного свята, Шевченківським днем. Над цим святом зависла небезпека догматизування поета в дусі уяв маленьких людей, що свої ідеали хотіли освятити іменем Тарасовим.

Єфремов не вважав за доцільне поборювати культ Шевченка, але хотів надати цьому культові глибшого змісту і в статті «Живе слово» (1911 р.) виставляв бажане за дійсне: «Щороку 26-те лютого для кож-

¹ С. Єфремов: *Т. Шевченко*. Київ 1914, стор. 35. У цій книзі зібрав Єфремов свої статті про Шевченка, написані протягом яких 15 років. Більшість із них з'явилася друком на сторінках щоденної газети «Рада». Вони й відзеркалюють комплекс поглядів Єфремова на Шевченка між 1900—1914 рр.

² Там же, стор. 36.

ного українця було тим днем, коли він зазірав у «святая святих» своєї душі і при світлі Шевченкових ідеалів запитував свою совість, чи справдила вона заповіді Великого; кожного року в цей день навіть неприємні на все те, що діється круг них, прокидалися й обдивлялися кругом, на свої вчинки озираючись, підводили рахунки своєму існуванню, як українців, як синів того краю, що за його свою душу ладен був оддати Шевченко; кожного року 26 лютого тінь Великого Страдника за народ ставала перед нами, про наші повинності нагадуючи, підтримуючи енергію серед життєвої скрути, докоряючи за неробство, лінощі, зневір'я, оспалість.»³

Ці слова Єфремова залишаються важливими й насьогодні. Свято Шевченка має бути відроджене у нас на еміграції, але не з заявленою програмою бездушних деклямувань, претенсійних співів зарозумілих нарцисів, а кожночасною спробою ще раз вглибитися в істоту Шевченкового етосу та перевірити свої річні здобутки, міряючи їх критеріями Шевченкової суспільної моралі.

Єфремов уже й перед революцією не потребував переповідати у своїх статтях для широкого загалу поетової біографічної схеми: читачі, якщо не завжди досягали Шевченків життєпис Чалого або Кониського, то передмову Доманицького до «Кобзаря» кожний, що ставав на шлях національної свідомості, вже читав. Перед Єфремовим стояло інше завдання — зважити ролю біографічних фактів, віднайти в них психологічні лінії, які розкривали б внутрішнє духове ество Шевченка. Перед Єфремовим у всяких поточних ювілейних чи й просто апологетичних статтях різні публіцисти приписували Шевченкові всілякі якості, які їм заманулося. Синтетичне усвідомлення ідейно-психічного комплексу Шевченка Кониський цойно починав окреслювати, розгублюючися в масі зібраних фактів. Встановлення, на основі даних біографії, творчості й історичного тла духової фізіономії Шевченка постало перед Єфремовим, як першорядне завдання, до того ж і не легке. Відповідно до рівня дослідницьких можливостей того часу, кінцевої епохи російського самодержавства, виконав Єфремов своє завдання несогріше. Деяка загальниковість єфремівських означень була не його особистим недоліком, вона характеристична й для російської літературної критики, яка в кращих умовах розвивалася, аніж українська.

«Апостол правди» — загальник, але не беззмістовний, наголошує саме етичний бік Шевченкової постаті як людини й поета.

Для нас це знов актуальне, бо фізіономію поета в останніх десятиліттях не тільки замуляно болотом псевдонаукових означень, одягнено в ліврею виступника перед «старшим братом», але й у нас на еміграції не забракло бажань обкраяти його творчість, застосувати цензуру до нього.

Марксистський постулат клясовости Єфремову цілком чужий, але це ніяк не зменшує уваги критика до соціальної природи Шевченка,

³ Там же, стор. 41.

в нашому поетові Єфремов бачить дуже виразного речника покріпаченого селянства, найвищий ступінь демократизму поетового пояснює критик також поетовим українським селянським радикалізмом.

Для багатьох великорозумних публіцистів перед Єфремовим і після нього слова Шевченкові:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата» —

вираз Кобзареві наївності, тим часом для Єфремова знаменують вони наявність глибоко гуманістичного струменю в усім мисленні й поетичнім світогляді Шевченка, вираз найвищої християнської засади, не лише схвильовано голошеної, але й червоною ниткою крізь кращі твори поетові проведеної.

Советська критика після арешту Єфремова, коли пам'ять про вченого ще не була викорчувана, робила на нього наклепи, твердячи, що Сергій Олександрович припасовував погляди Шевченка до ліберального копита. Але ж такі твердження справді не можна інакше оцінити, як наклепи. Єфремов з граничною ясністю наголошує Шевченкову постійність і послідовність у боротьбі проти кріпацтва.

«Шевченко — пише він — не міг заспокоїтись доти, доки животило те, що найбільше пекло й мучило рідний народ. Боротьба з кріпацтвом була немов метою цілого життя нашого Кобзаря, і ніхто в Росії не завдав таких дужих ударів системі людовладства.»⁴

Оце «ніхто в Росії» варто б за Єфремовим спеціально повторити. Ніхто з діячів у Російській Імперії, ні Добролюбов, ні Чернишевський, не дорівнювали ніякою мірою в боротьбі словом проти кріпацтва. Ті російські публіцисти, молоді люди 50-их рр. мин. століття, могли бути у відношенні до Шевченка його невдалими наслідувачами, невдалими, бо бракувало їм тої широти етичного ґрунту, який властивий Шевченкові.

Єфремов бачить саме в універсальній етичній поставі, далекій від клясової моралі, послідовний зв'язок між Шевченковим антикріпацтвом і політичним радикалізмом. Мабуть, цензурні перешкоди не давали змоги Єфремову назвати це революційністю. Єфремов виділяє політичну мужність Шевченка, і тут уже звучать слова літературознавця по-бойовому, збуджуюче. Єфремов немов би закликає своїх сучасників до гідності, до принциповості і безстрашності в поставі супроти ворога. Ці слова могли хвилювати громадянство незадовго до вибуху національної революції, але вони не менше актуально звучать і сьогодні, коли досвід наших шестидесятників на Україні завершується, з одного боку, готовістю витримати Голготу, а з другого, власти в обивательщину або й ув зраду. Наводжу ці прочулені рядки Сергія Олександровича: «Навіть старі часи згадуючи, часи якогонебудь лютого Нерона, Шевченко кладе на свій малюнок фарби, які занадто бо-

⁴ Там же, стор. 25.

люче вражають наше серце, серце російських громадян ХХ віку. Хіба оця ось картина —

Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб не заплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні,
В британських, гальських легіонах
Не муштрувалися («Неофіти») —

хіба вона не дає занадто блискучого образу тієї самої лютої дійсності, якої ми й досі позбутись не можемо, яка й самого запального проповідника волі заслала «муштруватися» в далекіх азійських легіонах? Та постаючи проти всякої неволі й кривди, картаючи гнівним словом своїм кривдників, Шевченко ніколи не забував, що вони тільки через те силу мають, що їм самі невольники потурають з неспівомости своєї та похлихливості. Раз-по-раз зривається у нього гнівне слово і до тих занадто терплячих та легкодушних людей, що, несучи тягар неволі, не насмілюються «за правду пресвятую стать і за свободу».

А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби, —
Німії, подлії раби, —

так характеризує Шевченко стосунки німотної більшості, дужої числом, та безсилої через свою темноту, егоїзм, похлихливість і нещирість, маси. А часто тоном справді біблійного пророка поет звертається до неї:

О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись! («Юродивий»)

Оце «а діждемось таки колись», що своїм лаконізмом нагадує Галілеєве «*errur si muove*», ота невмируща надія на перемогу правди — ось де секрет Шевченкового впливу, що не тільки не зменшається, а все зростає з годами.»⁵

Я не думаю, щоб наші поети-шістдесятники-сімдесятники могли вивчати Шевченкову поставу за навітленням Єфремова — занадто бо щільно замкнені архіви МВД, щоб можна було добратися сучасній молоді до поодиноких, у похмурих сховках покладених, ранніх шевченкознавчих студій Єфремова.

Наші дисиденти попросту власним зусиллям дійшли точнісінько до тих таки висновків про Шевченка, до яких дійшов Єфремов, і моральну Шевченкову поставу прийняли за свою. Мені знов таки залишається лише процитувати рядки Єфремова:

«Просто дивно, звідки набравсь того нездоланного духу Шевченко, де черпав він силу держатись так високо над людьми та обставинами

⁵ Там же, стор. 27.

й не хилити перед ними своєї голови. Здавалося б, чи ж подоба в найтемніший час реакції говорити про перемогу світу над темрявою, про те, що єсть межі людській неситості й грубій силі, яка все ламала й трощила кругом? А отже у Шевченка знайшовся той тон бадьорий, знайшлася й сила проти сили: грубій фізичній силі кулака поставлено справжній „предел, его же не преидеши”, знайдено непереможну перепону. Цією силою був для Шевченка невмирущий потяг душі людської до правди та добра, що виявляється в живому слові та великих ідеях людськості».⁶

Шевченко для Єфремова поет найвищих моральних максимів. Прочитувавши «Мені однаково», дослідник зазначає: «Я не знаю, чи у всесвітній літературі пролунав колинебудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм, чи знайдеться поет, що б так дуже любив свій край, побивався за ним і так до його рвався.»⁷

Коли на мешкання акад. Єфремова наскочили посіпаки ГПУ, щоб ученого заарештувати як, мовляв, провідника СВУ, то вони кинулися все перевертати, шукаючи в нього вогнепальної зброї. «Де Ваша зброя?» — запитали вони й його. «Ось вона» — мелянхолійно відповів учений і взяв зі столу писальне перо. Цим він недвозначно заявив, що він боровся проти російського імперіялізму й боровня саме з допомогою сміливого слова. В цьому він був послідовником Шевченка, і саме Єфремову вдалося вже 1911 р. через усю Шевченкову творчість простежити, яку роллю надавав Шевченко щирому поетичному бойовому слову. У статті «Апостол правди» Єфремов перераховує рясну ланку мотивів возвеличення слова в поезії Шевченка:

Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово.

Це значення слова, як розкриває Єфремов, у різних і несподіваних аспектах переходить через твори «Чигирин», «Не нарікаю я на Бога», «Марку Вовчку», «Осії глава XIV», «Неофіти».

Єфремов усвідомляє собі, що Шевченко виявився послідовником високого філософського ідеалізму євангеліста Іоанна, що сказав «в началъ бѣ слово», цей ідеалізм дав Шевченкові змогу стати на позицію безмежної щирости, злитованої в одну цілість із обстоюванням абсолютної правди.

Саме тут вбачає Єфремов етичний патос поета й сміливо та демонстративно називає його «апостолом правди». Апостольське післанництво Шевченка в проповіді абсолютної правди дослідник також простежує крок за кроком і вважає, що поет мав повне право в посланні до М. Вовчка сказати:

Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою.

⁶ Там же, стор. 29.

⁷ Там же, стор. 22.

Коли читаємо статті Єфремова, то не сміємо забувати, що перед публікуванням вони мали перейти через цензурні рогатки. Це означало, що Єфремов не смів досказувати того, що йому, безперечно, просилося під перо. Він, наприклад, говорить про Шевченкову «правду-мсту» як про крайній і винятковий для Шевченка вираз правди, правди караючої за безмежні соціальні й національні зlodіяння. Ми тепер можемо говорити одвертіше і ясніше. Ми вважаємо Шевченка революціонером, але революціонером особливого типу, творцем української національної революційності. Для Шевченка процес підготовки до революції — це не плекання вовчого принципу сталої клясової боротьби; визрівання революції полягає в пробудженні людської гідності у рабів, у розбудженні лицарських чеснот серед козацьких нащадків. Якщо розпачливий заклик до владущих: «схаменіться, будьте люди» не приводить до еволюційної зміни суспільних відносин, то, очевидно, треба нагострити сокиру й а заходитися будити хиренну волю. В такому разі революція є священною, але й над нею вищим законом є закон моральний. У своїх «Молитвах» Шевченко молиться за кару для закоренілих непоправних злочинців проти спільноти: «Царів, кривавих шинкарів, у пута кутії закуй, в склепу глибокім замуруй», але він же й просить Господа: «злочачинаюощих спини, у пута кутії не куй.» Революція, як виняткова коначність, має бути очищувальною катастрофою, але вона у Шевченка ніколи не мислилася як перманентний процес людобивництва.

Знов і знов звертається Єфремов до тези про всеосяжну етичну поставу Шевченкову. «Поезія всепрощення» — таким є знаменний заголовок статті з 1912 р.

Єфремов дуже переконливо показав, що в загальному гуманістичному наставленні Шевченка мотив всепрощення в його євангельському змісті дуже характеристичний для Шевченка. Для людини, яка не вдумується в комплекс Шевченкового світогляду, теза про поетове «всепрощення» може видатися лише оригінальним абсурдом. Та інакше виглядатиме справа, якщо вглянемо у зміст статті Єфремова. Дано слово йому самому: «Звичайно — це була людина, і нічого людського не цурався Шевченко. Але чим він органічно не міг бути — то це деспотом, не міг напастувати когось, не міг чужої волі силувати. До деспотства, до насильства мав він органічну й глибоку огиду, якої певне не здолав би перемогти, коли б і схотів навіть.» І Єфремов промовисто показує, як цілий життєвий шлях поета обумовив його відразу до всякого типу деспотизму.

«Він умів ненавидіти — каже критик — палко й безоглядно ненавидіти — лихо й лихі вчинки, а надто всяке деспотство і всяке насильство та покірливість перед силою; умів і картати ці вади гострим, як ніж, словом, підіймаючись під час найвищого обурення до прокльонів, закликаючи «правду-мсту» до роботи, проповідуючи рішучі вчинки. Це все випливало з органічної огиди Шевченка до всякої кривди і насильства. Але разом Шевченко вмів і прощати, — так прощати, як рідко хто може з людей...»

І Єфремов вказує докладнісінько, що саме Шевченко прощав, а що ні. Ключем до прощеного і непрощеного бере Сергій Олександрович поезію «Мені однаково». Заарештований поет готовий примиритися з тим, що

В неволі виріс між чужими
І не оплаканий своїми
В неволі плачучи умру.

Він може простити й примиритися з особистою кривдою. «Свою особисту кривду кожен має право простити — то його діло; але колективної кривди ніхто не може дарувати, не може давати амністії за мерзоту над іншими — от як рішив собі це питання Шевченко. Зненависть його до лиха та кривди, до насильства та деспотства йде разом, в одній парі, з любов'ю до людини, і багато передумує Шевченко, поки зважиться кинути свій важкий присуд.

В зазначених допіру межах чиста, велика душа поетова широко користується з права милувати і прощати.» І тут Єфремов переходить до цілої ланки проречистих прикладів із «Кобзаря». В поемі «Відьма» дівчина-покритка, обдурена паном, осміяна і зневажена, загубивши найдорожче для неї, своїх безталанних дитяток, збожеволівши від несусвітнього жаху своєї долі, коли повернулася до здоров'я, коли одібрала прощення від свого вмираючого батька за йому заподіяні муки, знайшла в серці чистий рай,

Все забула
Злее і незлее,
Всіх простила, всіх любила.

А коли кривдник її, який занапастив не тільки її, але й її та свою дочку, опинився на божій дорозі, то вона свого конаючого ворога не тільки по-християнському простила, але у Київ на прощу ходила вимолювати Боже прощення душі свого ворога. І далі ці мотиви всепрощення бачить Єфремов у поезіях «Не спалося, а ніч як море», «Згадайте, братія моя», «Між скалами, неначе злодій», в поемах «Лілея», «Москалева криниця».

Науковим осягом Єфремова була його стаття «На переломі», надрукована 1910 р. Тут розглянено на тлі Шевченкової творчості й біографії поезію «Три літа», яку щойно 1906 р. вдалося скопіювати з поетового рукопису, замкненого в жандармському архіві. Єфремов вважає «Три літа» надзвичайною знахідкою. Коли ця поезія була незнаною і недоступною, можна було лише припускати, що саме в 1843—1845 році стався великий перелам у світогляді Шевченка; після відшукання рукопису «Трьох літ» настала змога остаточно довести й унаочнити цей перелам. Дослідник вказує на те, що спочатку поетові властивий був найвнший світогляд. Він бачив навколо злее лихо, плакав над ним, але сприймав його, так скажу, прагматично, не бачачи причин і наслідків суспільних явищ. У «Злих людях» вбачав він джерело тих нещастя, які переслідують людину. 1843 р. Шевченко вперше повер-

нувся на Україну й глибше побачив соціальну структуру суспільства, побачив огидність українського кріпосницького панства, що безсоромно торгувало людьми та пиячило, збагнув і жорстоку несправедливу критику Белінського проти українського слова, відчув усе це як ланцюги одної соціальної системи, перейнявся одчаєм, але з одчаю виросла і відвага і цілком дозрілі твори, якими є «Кавказ», «Наймичка», «До мертвих і живих», «Єретик», «Сон» та інші.

Я вже зазначив високу міру полемічності Єфремова у змаганні до правдивого Шевченка. Стаття «По-людському» з 1914 р. дає справді блискучий зразок полемічності Єфремова, полемічності, ґрунтованої і на глибокім знанні поетичної спадщини Шевченка і на його вчуванні в дух поезії:

«Вороги українства, що заходились «нищити» Шевченка, не тільки до його громадських та політичних поглядів чіпляються... , але тягнуть до суду й погляди Шевченка на кохання, і не тільки тягнуть, а тут найбільш і шукають доказів на те, щоб довести „неморальність” та „розпусту” великого українського поета.» І критик рішуче протиставляється цьому наклепництву, яке під плащиком захисту моральності, намагається стягнути Шевченка з п'єдесталу великого поета. У Шевченка — каже Єфремом — немає нічого фривольного, позначеного сексуальною легкодумністю Пушкіна, за яку російського поета ніхто не пробує плямувати, зате у відношенні до Шевченка моралізатори надзвичайно прискіпливі. І Єфремов виставляє свою тезу: «Шевченко дуже часто обробляв любовні в широкому розумінні сюжети. Кращі його твори, як «Катерина», «Наймичка» й інші, як ціла низка високої ціни ліричних перлин — присвячено цьому щиро людському почуванню і так само щиро людським, високо гуманним почуттям поета овіяно. Жадного брудного натякання, жадного непевного виразу чи слова, навіть хоч трохи небезпечної фривольності думки у нього, певна річ, не знайдете. Зате знайдете щире спочуття до тих, кого лиха доля одурила в коханні, над чийм почуттям насміялась, чию чистоту потоптала, так само як до тих, кому не дала зазнати цього неминуче для певноти життя потрібного почування.»

*
* *

Револуція 1917 р. була для Єфремова початком нового етапу його шевченкознавчої праці. Розвідки Єфремова, які припадають на період його діяльності в Академії, носять наскрізь науковий характер, хоч і не бракує їм чуттєвого захоплення, з яким Єфремов завжди підходив до Шевченка. Насвітлюючи проблему — Шевченко і кріпацтво, — вчений відкидає вже зовсім непотрібну публіцистичність і вгрізає, сказав би я, в стоси історико-архівних документів.

Стаття «Поет і плантатор», присвячена документальному розглядові визволення із кріпацтва Шевченкових братів Микити й Йосипа та сестри Ярини. До Єфремова коротко торкалися цієї теми Чалий і Ко-

ниський, Сфремов же зібрав весь потрібний документальний матеріал і наświetлив епізод боротьби Шевченка за визволення своїх рідних з граничною повнотою. Кріпацьку залежність селян від поміщиків переживав поет усім серцем. Це була для нього наприкінці життя найболючіша суспільна справа. Але в ній було й особисте горе. З приводу цього читаємо в Сфремова:

«Не кажучи вже про те, що більшу половину віку свого він (Шевченко) сам ніс тягар кріпацької безправности — аж до останніх днів свого життя, поет мав на собі рану, що ятрилась, мучила і день-у-день нагадувала про те, що неволя ще щупко держить у своїх лабетах мільйони кріпацьких душ. „Мои родные братья и сестры, о которых мне было тяжело вспоминать в своем рассказе, до сих пор крепостные. Да, мил. госуд., они крепостные до сих пор.” Таким криком кінчається відома автобіографія Шевченка, надрукована у формі листа до редактора „Народного Чтения” в лютому 1860 р. Що для Шевченка це не було тільки фразою, знов же маємо авторитетне посвідчення Мик. Новицького про те, як його виражав поет на розмови з поміщиком про визволення отих рідних кріпаків. „Я никогда не забуду нашего прощания, — згадував опісля Новицький, — ... когда Тарас, снова повторяя просьбу похлопотать о его братьях и сестре Орине, с судорожным воплем: „О Орина, Орина”, — упал на убогий диванчик, стоявший в углу его убогой квиртирки, и истерически, громко зарыдал, как ребенок.”»⁸

Надрукована поетом автобіографія була засобом боротьби за волю рідних, зверненням до суспільної opinio. І opinio обізвалася. «Комітет товариства для допомоги потребуючим літераторам і вченим» звернувся листом до поміщика Фліорковського, який був власником родичів Шевченка, з проханням надати їм волю або продати їм свободу разом із земельним наділом. Поміщик, польський багатий ліберал, не квапився із відповіддю, треба було робити дальший натиск на нього, звертатися до його почуття гуманности. Нарешті, Фліорковський намітив розв'язку в суто егоїстичних інтересах. Йому було відомо, що справа маніфеста про скасування кріпацтва — це тільки питання часу, при чому передбачувалося в якійсь формі наділити селян землею. Тому Фліорковський заявив про свою готовість дати Шевченковій рідні волю, але без продажу їм землі. Від такої волі сестра і брати Шевченка відмовлялися, вони не могли перетворити себе навіки в голоту, але хитрий ліберал опромігся таки їх переконати взяти безземельну волю, що викликало в поета обурення і його поновні спроби ублагати пада щедро продажу землі. Фліорковський чувся ображеним від того, що Шевченко звертався до суспільної opinio у справі своїх близьких, пан затіяв на сторінках кийвської газети літературну дискусію проти Шевченка й усього українського табору, озвинувачуючи поета за написання «Гайдамаків», «Тарасової ночі», за розпалювання антиполь-

⁸ «Поет і плантатор», стор. 80—81.

ських пристрастей, а землі сестрі й братам Шевченка таки не дав. Лише коли вибухло польське повстання, українцеві Лашкевичу, який ревізував панські добра, пощастило приділити рідні Шевченковій земельні наділи. Але це було вже по смерті поета.

Вельми важливою є стаття нашого вченого під назвою «Спадщина Кобзаря Дармограя» (Ж. «Україна», 1925, № 2 (11)). Як відомо, Кобзар Дармограй є псевдом Шевченка для його російськомовних повістей. Єфремов належить перший опис зовнішнього вигляду кожного із цих рукописів, з яких збереглося тільки 9, а деякі загинули. Розгляд зовнішнього вигляду манускриптів приводить дослідника до висновку, що писані вони були в одному короткому проміжку часу на засланні, залишилися сліди праці нашвидкуруч. Єфремов уже непохитно доводить і до нього висловлювані припущення, що всі російськомовні повісті написано в засланні. З цього випливає й дослідникове пояснення, чому Шевченко взявся до писання повістей по-російському:

«...по-українському не тільки преси, а навіть видавництва тоді ще не було, на їх ще й не світало, і єдиний шлях до читача був через російське слово, російський журнал. Для поета за його тодішніх злидених обставин це була єдино можлива продуховина, і що дивного, коли він за неї хапається з того часу, як українська муза знов одлетіла від його в неволі. Що це так, що російське писання було для Шевченка супутником злиднів, психічної депресії ознакою і покажчиком, бачимо з самого місця, яке в його житті займали оті повісті. Спочатку він за них дбає, посилає до редакцій, турбується, перепитує в приятелів за їх долю. Але коли знов подих волі всміхнувся йому, коли блиснув промінь надії на скоріє визволення, сталося те, що було вже й попереду раз у житті Шевченка: „украинская строга муза... обняла и приласкала меня на чужой стороне“, як читасмо у відомому листі Шевченка до редактора „Народного Чтения“. Коли Шевченко дістає звістку про волю, він одразу ж вертається до своїх плянів про творчість на рідній мові... Воскрес забитий неволею в Шевченкові поет — і з того часу російські повісті на задній потроху одходять плян.»⁹

Шевченкознавчі досліді в УВАН очолив Сергій Єфремов з моменту прийняття його в дійсні члени Академії.

Він намітив широкий плян дослідчих і видавничих заходів, у основу яких покладене завдання — видати повне академічно опрацьоване видання всіх творів Шевченка, включаючи й його листування. Навколо себе скупчив Єфремов невелику, але дуже працездатну групу дослідників, серед яких на першому місці треба згадати Мих. Новицького, що швидко виробився у знаменитого текстолога, знавця й аналітика Шевченкових рукописів, Володимира Міяковського, дослідника соціально-політичних і духових явищ епохи Шевченка, Єфремов притягнув до співпраці Дмитра Ревуцького, який вивчав зв'язок Шев-

⁹ *Україна*, 1925, кн. 1—2 (загального числа книга 11), стор. 13—14.

ченка з українською музичною стихією, П. І. Руліна у ролі дослідника Шевченкових зв'язків із театром, П. Филиповича, що розкривав Шевченкові відносини з російською літературою, акад. Лободу, який присвячувався головно питанням народних джерел творчості Шевченка.

З грандіозного пляну академічного видання Кобзареві літературної спадщини Єфремову з його екіпою вдалося виконати лише частину, видати том «Листування»¹⁰ і том «Журнал»¹¹ Шевченка. Ці два томи опрацьовано з однаковою скрупулятністю, і нам вистачить спинитися хоча б на одному томі, на «Журналі». Як відомо, Шевченко робив для себе в р.р. 1857—1858 майже щоденні нотатки про те, що він протягом дня пережив, що передумав, які провадив розмови і т. ін. Цей неоціненної ваги документ вперше був повністю опублікований в 1925 р. Є. Айзенштоком, але року 1927 вийшов він в академічній редакції переведеній Єфремовим, з додержанням Шевченкового правопису, з відзначенням усіх змін, коректур, які в рукописі робив Шевченко, а особливо важливими були коментарі до численних місць «Журнала». Багато в чому незрозумілий для сучасного читача, ба й для літературознавця, «Журнал» сповнювався великим змістом завдяки всебічним коментарям. Сам текст Шевченків становив 210 сторінок, але коментарі до нього виносили коло 500 сторінок дрібного шрифту. Варто було натрапити на якесь ім'я чи назву місцевості в «Журналі», і відразу до цього йшов коментар, який вияснював, яке відношення згадана особа мала до Шевченка, часто-густо вимальовувався докладний духовий портрет згаданої особи, подавалися бібліографічні дані про неї. Таким чином постать Шевченка виростала з рядків журналу не сама, а оточена живими людьми, що до нього таке чи інше відношення мали. Вичерпно говорив Єфремов про стосунки й міру взаємозрозуміння між Гоголем і Шевченком, показував, як відбилися у творчості нашого поета мотиви й настрої Лермонтова. Іскандер-Герцен, Салтиков-Шчедрін, Жемчужников і Хомяков, Костомаров і Куліш — всі вони і довга шеренга інших, проходять перед нашими очима в багатому калейдоскопі життя, в центрі якого стоїть Шевченко. Також і географія ожила перед очима читачів: до усіх місцевостей, у яких поет перебував, дано пояснення, коментуються також згадані Шевченком історичні події й побутові дрібниці: все оживає, постає в докладності той світ, у якому поет жив. Коментарі Єфремова та його екіпи вимагали величезної підготовчої праці, відданості й жертвенності в роботі й залишаються й дотепер невичерпним джерелом для поглибленого студювання постаті Шевченка. Без цих коментарів П. І. Зайцев

¹⁰ Т. Шевченко. *Повне зібрання творів*. Під загальною редакцією акад. С. Єфремова. Том третій. *Листування*. Текст. Коментарій. Редакція і вступне слово акад. С. Єфремова. Всеукраїнська Академія Наук. Київ 1929.

¹¹ Т. Шевченко. *Повне зібрання творів під заг. ред. акад. С. Єфремова*. Том четвертий. *Щоденні записки (Журнал)*. Текст. Первістні варіанти. Коментарій. Редакція і вступне слово акад. С. Єфремова. Київ 1927.

не зміг би написати своєї майстерної біографії Шевченка, він черпав із цього джерела обома пригорщами.

На початку академічного тому «Журнал» стоїть простора передмова Єфремова під назвою «Літературний автопортрет Шевченка». Тут академік вияснює еволюцію жанру щоденників на українському ґрунті, в 17—18 ст., на світлює душевний перелом у Шевченка, наслідком якого лише й міг з'явитися потяг до ведення щоденника, наголошує виняткову щирість Шевченка на сторінках «Журнала», вияви високої інтелектуальної культури великого поета. Шевченкові записи дослідник вважає багатющим автобіографічним джерелом.

Але найцікавішою є стилістична аналіза «Журнала». Учений відзначає, що у цьому творі дуже виразно відбилася українська фонетика автора. Пишучи по-російському, він до дрібниць і уперто та систематично вимовляє по-українському: «дителей», «брихуни». Російське *ы* в певних сполученнях для його вуха не існує, і він його заміняє регулярно на українське *и*.

У Шевченка в його російській мові багато помилок. Але серед них є такі помилки, які саме засвідчують геніяльність автора щоденника. На завершення хочу подати ці надзвичайно цікаві спостереження Єфремова:

«Справді, величезний процент отріхів у Шевченка має якийсь своєрідний, унормований і навіть нормативний характер. Тут бачимо всі ознаки певного звукового привподобання. У його раз-у-раз знайдете „шорошо” (хорошо), „мазазин” (магазин), „старикок” (старичок), „Малолосии” (Малороссии), „рухуделье”, а також дуже часто подвоювання складів „аристократократ” (аристократ), „милелейшей” (милейший), „хоророшено” (хорошено), „меднидку” (меднику), „вечнойной” (вечной) ... Звук, що для автора домінує в даному сполученні — справді таки домінує, домінує такою вже мірою, що немов аж зажирає, привподоблює до себе сусідні, зближає і підбиває їх під себе. Ось та „норма”, що ясно прозирає з хаосу численних аномальностей у написанні, розкиданих по Шевченковому журналі. Це аномалія. Але коли межують геній і божевілля, то можуть і аномалія з гармонією збігтися. Зазначена норма й дає у Шевченка якраз найвищої краси зразки в його поетичних творах, одягає їх часто у вимовно плястичні форми. Згадати хоч би з „Утопленої” клясичну розмову вітра з осокою:

Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу — хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?
Хто се, хто се? — тихесенько
Спитає-повіе...

Або ще „Гармидер, галас, гам у гаї” („Княжна”), „Чума з лопатою ходила та гробовища рила, рила та трупом, трупом начиняла” („Чума”) і багато іншого.»

Це на думку Єфремова, не попросту прийом алітерації. Це щось більше, підсвідомий алітераційнийплин звуків, що опановує все і стає поетичною інтуїтивною системою Шевченковою.

Завершити мушу констатацією, що Єфремов став жертвою терору саме тоді, коли він на повну міру розгортав свою шевченкознавчу міць.

Наше завдання є ясне — відгорнути зі спадщини Єфремова порох забуття й привернути наново його вклад у вічну скарбницю української культури.

Марко Антонович

НАРИС ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО СОЮЗУ УКРАЇНСЬКОГО
СТУДЕНТСТВА (1921—1945)

Видання У.І.Т.

1976

Ціна: \$ 3.00

Перша історія української студентської централі.

Замовляти в Адміністрації «Українського Історика».

7
